

AZERBAYCAN TARİHÇİLİĞİNDE BAKÜ MART OLAYLARININ YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ (31 Mart 1918)

REINTERPRETING THE MARCH EVENTS (MARCH 31, 1918) IN THE HISTORIOGRAPHY OF AZERBAIJAN

Nesrin SARIAHMETOĞLU KARAGÜR*

ÖZET

Azerbaycan'ın yakın dönem tarihinde 1918 Mart Olaylarının özel bir yeri ve önemi vardır. Bakü'de başlayan bu olaylar daha sonra Azerbaycan'ın birçok bölgesinde artarak devam etmiştir. 1917'de Bakü Sovyeti için yapılan seçimlerde Musavat Partisi'nin Bolşeviklerden daha fazla oy alması aralarındaki rekabeti arttırmıştır. Musavatçılar ve Bolşeviklerin gerilimine Taşnaklar da katılmıştır. Mart Olayları veya Mart günleri denilen ve Bakü'de üç gün devam eden olaylar kısa zamanda bir iç savaşa dönüşmüştür. Taşnakların sistemli bir plan dahilinde gerçekleştirdiği saldırılarda düşman olduğu düşünülen hemen herkes öldürülmüştür. Olaylar kısa zamanda milli bir karakter kazanmıştır. Mart Olayları Sovyet tarihçiliğinde ideolojik perspektiften bakılarak 'Vatandaş Muharebesi' veya 'Sınıf Mücadelesi' olarak tanımlanmış ve söz konusu cinayetlere haklılık kazandırılmaya çalışılmıştır. SSCB'nin yıkılmasından sonra Mart Olayları ülke tarihçiliğinde geçmişten farklı olarak daha objektif değerlendirilmiş, yasaklanan arşiv belgeleri, önemli vesikalar ve eserlerle yeniden ele alınmıştır. Bu çalışma Bakü Mart Olaylarının Azerbaycan tarihçiliğinde geçirdiği safhaları göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Stephan Şaumyan, Musavat, Taşnaksutyun, Dikaya Diviziya, Mart Olayları

ABSTRACT

The March 1918 events possess a special niche and meaning in history of Azerbaijan. These events originated in Baku spread to other places in the region. In 1917 Baku Soviet elections, Musavat received more votes than the Bolsheviks which resulted a firm competition among parties. The Dashnaks incited the tension between the Bolsheviks and the Musavatis. The events called either "March events" or "March days" rapidly escalated into a civil war. The Dashnaks systematically killed almost everyone whom they regarded as enemy. Events became a national matter in a short time. Yet, the Soviet historiography analyzed and described these events -from an ideological perspective- as a clash among citizens or class conflict in a legitimizing manner. After the collapse of Soviet Union, these events have been re-evaluated objectively according to the newly available documents and writings. Thus, this study analyzes changes in handling of these events in the Soviet historiography.

Key Words: Stephan Saumyan, Musavat, Tashnaksutyun, Dikaya Diviziya, Mart Olayları

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.
E-posta: nkaragur@superonline.com.

GİRİŞ

1918 Mart Olayları hakkında değerlendirme yaparken bu konu hakkındaki eserleri çeşitli alt başlıklarda; Sovyet hakimiyetinin kurulmasına kadar olan eserler, Sovyet devri eserleri ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile oluşan bağımsızlık dönemi eserleri şeklinde birkaç devreye ayırarak incelememiz gerekmektedir.

Gerçekte Mart Olayları Azerbaycan tarihçiliğinde çok sık araştırılan, tespit ve değerlendirmelerle ortaya konulmaya çalışılan bir konudur. Mart 1918'de önce Bakü'de başlayıp daha sonra Azerbaycan'ın birçok bölgesinde devam etmiş olan olaylar serisi, Ermeni Taşnak-Rus Bolşevik askeri ve siyasi güçleri tarafından Bakü'de bir program dahilinde gerçekleştirilen ve sivil halkı hedef alan bir politikanın parçasıdır. Bundan dolayı Azerbaycan tarihçiliğinde 1920'den 1980'li yılların ilk dönemlerine kadar kaleme alınan eserlerde Mart Olaylarına oldukça önemli bir yer ayrıldığı görülmektedir. Vagif Abişov *Azerbaycanlıların Soyqırımı (1917-1918-ci İller)* adlı çalışmasında bu konu ile ilgili ilk olarak eserlerin kronolojik bir tasnifini devirlere göre değişen tarihçilik anlayışı çerçevesinde yapmaktadır.¹

Sovyet devri tarihçiliğinde konu ile ilgili birçok eser yazılmıştır. Ancak bu eserlerde Sovyet ideolojisinin gerekleri yerine getirilerek probleme subjektif bakılmış ve olaylar derinlemesine incelenmemiştir. Abişov bu devri de 1920-1930'lu yıllar ve 1940-1980'li yıllar olarak iki döneme ayırmaktadır. İlk aşama olayların tek bir hat üzerinde çalışılması, Sovyet toplumuna, rejim prensiplerine hizmet etmesi fikrinin hazırlığıdır. İkinci aşama ise problemin tek bir fikir etrafında geliştirilmesidir.

Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Güney Kafkasya'da meydana gelen olaylar Sovyetlerin kendi bakış açıları ile değerlendirilerek verilmiştir. Y. Ratgauzer, S. E. Sef, A. Rayevski gibi yazarların eserleri buna örnek olarak verilebilir.² Bu eserlerde 1918 Olayları ile ilgili önemli bilgiler olsa da bu cinayetler 'Sınıf mücadelesi' veya 'Vatandaş muharebesi' olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu yazarların söz konusu eserlerinde komünist ideoloji içinde cinayetlerin haklılığı izah edilirken, ölenlere de 'ihtilal karşıtı unsurlar' ve 'bölücüler' denilerek toplumun ve rejimin nasıl korunabileceği gösterilmektedir.

Sovyetler Birliği dağılana kadar Azerbaycan tarihçiliğinde nu konuda farklı bir tespit yapılamamıştır. Bu şüphesiz rejimin bütün ilim adamlarından beklentisidir. Stephan Şaumyan³, Emiryana, Mikoyan, Korganov (Korganyan) gibi kişilerin

¹ Vagif Abişov, *Azerbaycanlıların Soyqırımı (1917-1918-ci İller)*, (Bakü: Nurlan, 2007).

² J. Rathayzer, *Bakıda İngilab ve Vetendaş Müharibesi 1917-1918-ci İller*, Çev. H: İbrahim, (Bakü: Azemeşr, 1928); J. Rathayzer, *Revolutsiya i Grajdanskaya Voyna v Baku*, (Bakü: 1927); S. E. Sef, *Revolutsiya 1917 Goda v Zakavkazi. Dokumenti, Materiali*, (Bakü: Zakkniga 1932); A. Rayevski, *Musavat Fırkesi ve Onun Eks-i İnkılabçılığı*, Çev. E. Agakişiyev, (Bakü: 1929).

³ Stephan Grigoryeviç Şaumyan (1878-1918): Tiflis'te doğdu. 1898'de Marks ve Engels'in görüşlerinden etkilenerek Çarlık rejimine karşı mücadele eden gruplara katıldı. 1900 yılında Teknik Üniversite'ye kaydoldu fakat ihtilalci hareketlerden dolayı üniversiteden atılarak Kafkasya'ya sürgün edildi. Tiflis'e dönünce Ermeni Sosyal Demokrat Partisi'ni kurdu. 1902 sonunda Berlin'e gitti ve felsefe eğitimi aldı. Cenevre'de 1903'de Lenin'le tanıştı ve aynı yıl Kafkasya'ya döndü. 1911'de hapsedilerek Astrahan'a sürgüne gönderildi. 1914'de Bakü'ye geldi ve Rusya Sosyal

işledikleri cinayetler bütün hatları ile ortaya çıkartılamamıştır.⁴ Bu durum 1980'li yılların sonuna kadar devam eder. Abışov, problemin daha objektif değerlendirilmesi ve ülke tarihçiliğinde özel bir yer almasını ise "Bunun ilk sebebi eski SSCB denilen bir devletin dağılması ise, diğer sebebi Azerbaycan topraklarına Ermeni tecavüzünün devam etmesidir" diyerek açıklamaktadır. SSCB dağıldıktan sonra gerek ilim adamları gerekse halkın bilmesinin, görmesinin istenmediği yasaklanmış arşiv belgeleri ve diğer önemli vesikalar ile çok sayıda eser ortaya çıkartılmıştır. Böylelikle Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı devirden bugüne kadar pek çok kitap yayınlanmıştır. Çeşitli gazetelerde ise olayların yıldönümü münasebetiyle hazırlanan birçok makale, gerek gündem oluşturmak gerekse kamuoyunu bilgilendirmek adına önemli bir görevi yerine getirmektedir. Bu konu ile ilgili olarak kütüphanelere de büyük sorumluluk yüklenmiştir. Özel eylem planı dahilinde bütün ülke sathına yayılan kütüphaneler genelde soykırım özeldi ise 1918 Olayları hakkında yayınlanan bibliyografyaları düzenleyerek kataloglar, kartotekler ve açılan özel bölümlerle neşr edilen eserleri belirli sürelerle sunmaktadırlar. Söz konusu dönemle ilgili basılmış bütün yayınları düzenli bir şekilde bir arada görme imkânına sahip olan araştırmacılar veya okurlar için bu çalışmalar büyük kolaylık sağlamaktadır.

Kütüphanelerdeki çalışmaların benzeri Azerbaycan arşivlerinde de belli prensipler çerçevesinde yürütülmektedir. Son dönemlerde bilhassa soykırım, Ermeni meselesi, Karabağ problemi gibi hususlara ait konularda hassas davranıldığı ve bu konularda arşivlerde mevcut belgelerin belge neşri şeklinde yayınlanmasına öncelik verildiğinin de belirtilmesi gerekir.

Bakü'de 1918'de yaşanan Mart Olayları hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından oluşturulan Fevkalade Tahkikat Komisyonu (Olağanüstü Soruşturma Komisyonu)⁵ üyelerinin düzenledikleri protokoller ve raporlar Azerbaycan Devlet Arşivlerinde (Merkezi Devlet Arşivi ve Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Arşivi) mevcuttur. 36 cilt ve 3500 sayfadan meydana gelen belgeler içinde 6 cilt, 740 sayfa sadece Bakü ve civarındaki olaylara aittir. Bunlar cadde ve sokaklarda yapılan yağmaları, binaların yakılmasını, işlenen cinayetleri şahitlerin ifadeleri ile aktarmaktadırlar. Devlet Arşivleri Başkanı Atahan Paşayev, Komisyonun Ermenilerin Bakü'de yol açtıkları maddi zararın miktarını, öldürülen ve yaralananların sayısını kesinleştiremediklerini ifade etmektedir. Paşayev, Şaumyan'ın Moskova'ya hitaben mektubunda ölü sayısının kasten azaltıldığını ve her iki taraftan toplam 3 bin kişinin ölümünden bahsettiğini söylemektedir. Bu devrin bilgi ve

Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) Bakü Sovyeti'ne Başkan seçildi. 1916'de yeniden hapsedildi ve Saratov'a gönderildi. Şubat İhtilali ile serbest bırakıldı ve Bakü'ye dönerek *Bakinskiy Raboçi* (Bakü İşçisi) ve *Sosyal Demokrat* gazetelerini yayınladı. 1918'de Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı oldu. 26 Bakü Halk Komiserleri Sovyetinden biri olarak 20 Eylül 1918'de İngilizler tarafından yakalanarak öldürüldü. 26'lar ve öldürülmelerinin arka planındaki iddialar ve tartışmalar hk. Bkz. Nesrin Sariahmetoğlu, "26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, 2000, s. 297-301.

⁴ Aygün Attar, "Rus Albaylar Ermeni Terörünü Açıklıyor", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2003, s. 34-36.

⁵ Fevkalade Tahkikat Komisyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Atahan Paşayev, *Açılmamış Sehiyelerin İzi İle*, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 2001), ss. 89-100.

belgeleri, hatıratlar, makaleler, harabeye dönen şehre ait fotoğraflar olayların büyüklüğünü kavramaya yardımcı olmaktadır.⁶

Mart Olaylarını Hazırlayan Sebepler

Şubat İhtilâli'nden sonra bütün Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan siyasî hayatında a dbir canlanma meydana geldi ve bu dönemde Musavat Partisi ilk defa yeraltından çıkarak açıkça faaliyetlerine başladı. Aslında Musavat'ın Azerbaycan'ın politik yaşamında çok önemli bir siyasî güce dönüşmesi çok kısa bir sürede oldu. 22 Ekim 1917'de Bakü Sovyeti'nde yapılan seçimler bunun en önemli göstergesidir. Halkın büyük çoğunluğunu farklı milletlerden insanların oluşturduğu Bakü'de Musavat, oyların %40'ını alırken, Bolşevikler sadece %15 oy alabildi.⁷ Azerbaycan'da şüphesiz Bolşeviklerin en önemli rakibi Musavat'tı. 17 Kasım 1917'de Bakü Sovyeti, Bakü halkını yeni rejime destek olmaya çağıran bir bildiri yayınlayınca Musavat Partisi, geçici hükümeti kınayan ve Bolşevizmin bastırılmasının gayesiz ve zararlı olacağını ifade eden bir açıklama yapmayı uygun gördü. Musavat'ın Sovyet'e karşı olan dostane tavrı, Bolşeviklerin sözlerini tutacağı ve Rusya Türklerine, çok uzun zamandır özledikleri kendi kaderini belirleme haklarını vereceği inancına dayanmaktaydı. Musavat ayrıca bütün diğer partilerin öfkeyle reddetmiş oldukları konularda (Dumanın dağıtılması, Brest Litovsk Barış Antlaşmasının⁸ onaylanması vb.) Bolşeviklerin safında oy kullandı. Ancak Musavat ile Bolşevikler arasındaki ince çizgi sadece taktik açıdandı, ama rekabetleri köklü ve gerçektir. Daha sonra Azerbaycan için yapılan iç mücadelede bu iki partinin birbirinin baş düşmanı oldukları su yüzüne çıktı.

Musavat, Sovyeti tutarken bile bazı kurallar koymuştu. Musavat'ın bütün yönetim gücünden feragat etmeyi ve İcra Komitesinin çalışmalarına katılmayı reddetmesinin, Resulzade'nin belirttiklerinin dışında kuşkusuz sebepleri vardı. İcra Komitesi bir Rus politikası izliyordu. Stephan Şaumyan Bakü İşçileri, Askerler ve Denizciler Sovyeti vekillerinin, bütün Rus kongresinin iradesini zorunlu kabul ettiklerini ve Merkez İcra Komitesi ile tam bir uyum içinde hareket ettiklerini söylemişti. Diğer yandan Musavat merkezileştirmeye karşı çıktı ve muhtariyet için çabaladı.⁹ Gerek Musavatçılar gerekse Bolşevikler bir ölüm kalım savaşına girmelerinin artık bir an meselesi olduğunu biliyor ve kendi zaferlerini sağlamak için tedbir alıyorlardı. Fakat Bolşevikler etkili bir ordu kurma girişimlerinde ciddi

⁶ Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Başkanı Elekber Bey Hasmemmedov'un emri ile Komisyon Üyesi Mirza Cevad Ahundzade fotoğrafçı Litvinov'un yardımıyla Bakü'nin binalarının resimlerini çekmişlerdir. Günümüze kalan yakılmış İsmailiye binasının vb. fotoğrafları yazılı ifadeleri destekleyen son derece önemli görsel malzemelerdir.

⁷ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, Çev. N. Mert, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988), ss. 134-135.

⁸ Yeni Bolşevik hükümetinin talebiyle imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması (1918) ile Sovyet Rusya, Baltık ülkeleri Letonya-Litvanya- Estonya, Finlandiya, Beyaz Rusya'nın (Belarus) bir parçası ve Ukrayna'yı kaybetti. Bu antlaşmayla Kars, Ardahan, Batum Türkiye'ye iade ediliyordu. Bu kayıpların toplamı Rusya nüfusunun %34'üne, ekili toprakların %32'sine eşitti. Lenin'e göre bu yapılması gereken bir fedakârlıktı ve "Zamandan kazanmak için mekândan kaybediyorum" diyordu.

⁹ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, (New York: Philosophical Library, 1951), s. 67.

zorluklarla karşı karşıya geldiler. Rus işçiler, güvenilmez gördükleri Azerbaycan Türklerini silahlandırmaktan korkuyorlardı. Öte yandan Azerbaycan Türkleri kendilerine bu münasebet gösterilirken Ermenilerin silahlandırılması önerisi karşısında tepkilerini gösterdiler. Bakü sürekli millî ayaklanmaların korkusuyla yaşarken Ruslar da, Kafkas cephesindeki orduların dağıtılmasının, Azerbaycan'daki bütün Rusların sonu olacağına inanıyordu. Sovyet söz konusu olduğunda silahlı bir güç hâlâ zorunluymdu. Kafkasya Kızıl Birliklerini kurduklarında, kuvvetli bir muhalefetle karşılaştılar, ama buna pek fazla ehemmiyet vermeyip planlarını yürütüler.

Yine de bir ordunun kurulması emrini vermek, kurmaktan daha kolaydı. Sovyet kuvvetleri gerek Musavat gerekse Taşnaksutyun kuvvetlerinden çok daha küçüktü. Bunlar cepheyi terk eden binlerce Rus askerinden satın aldıkları silahlar sayesinde, çok iyi teçhiz edilmiş durumdaydılar. Taşnaklar ayrıca Rus ordusunda hizmet ettikleri ve Osmanlı Devleti sınırları içinde çeteler kurdukları için önceden askerî deneyime sahiptiler. Azerbaycan Türkleri hemen hemen Taşnaklar kadar iyi silahlanmışlarsa da, onlara kıyasla örgütlenme ve deneyim bakımından zayıftılar. Öte yandan Sovyetler birkaç müfrezeyle sahiptiler, ancak bunlar ne yeterince silahlıydılar ne de pek güvenilirlerdi. Bu durumda doğal zorlukları fark eden Şaumyan, Stalin'e bir mektup yazarak Kafkasya Kızıl Birlikleri¹⁰ için 10 milyon ruble istedi. Ayrıca Kırım donanmasının yardımı olmadan Bakü'yü tutmanın neredeyse imkânsız olduğunu vurguladı.

Musavat kuvvetlendikçe Sovyet ile arasındaki ilişkiler de kötüleşti. 1917 yılının sonunda yapılan Kafkasya-ötesi Müslümanları Konferansı'nda alınan, Azerbaycan Türkleri ve Kafkas Dağlılarının Millet Meclisini toplama kararı apaçık bir ayrımcılık işaretiydi, ama Sovyet bunu görmemezlikten gelmeyi tercih etti. Ocak ayında savaş hatları çizildi ve Bolşevikler Musavat'ı yok etme hareketına başladılar. Bunu gerçekleştirmenin en kolay yolu Musavat'ı 'ırkçı ayaklanmaları kışkırtmak' ve 'karşı-devrimci olmakla' suçlamaktı. Bu tür taktikler arzu edilen sonuçları getirebilirdi. Ancak Sovyet, Azerbaycan Türklerine karşı Ermenilerin yanında yer alıyor imajı vermemeye dikkat etmeliydi. Sovyet'te zaten pek çok Rus ve Ermeni vardı ve eğer bunlar anti-Müslüman bir politika yürütmeye başlarsalar, Azerbaycan Türkleri Musavat'ın çevresinde daha sıkı kenetlenebilirlerdi. Ermeni taraftarı görünmemek için Bolşevikler hem Musavat'a hem de Taşnaksutyun'a gazeteler aracılığı ile saldırdılar. Ancak, yayınlanan makalelerde saldıranlar hem Musavat hem de Taşnaksutyun olmakla beraber asıl hedef Musavat'tı. Sovyet aynı anda bu iki düşmana karşı bir zafer kazanamazdı. Hatta birinin yardımı olmadan diğere karşı kazanması bile olanaksızdı. Böylece Sovyet, Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasındaki milliyetçi mücadelenin içine çekildi ve bir halkı diğere karşı kullanmaya çalıştı. Mart Olayları ile birlikte doruğa çıkan Sovyet-Müslüman

¹⁰ Kızıl Bayraklı Kafkasya Ordusu (1923'de 11. Ordu adını almıştır), 14 Ağustos 1918'de Kuzey Kafkasya'da kuruldu. 1918'in başlarında Kuzey Kafkasya'da Sovyeti kuran silahlı işçilerin bir bölümü, ihtilâlciler Kozaklar, askerler ve köylüler 11. Ordu'ya dâhil oldular. Bu sırada Rusya'dan kovulmuş Beyaz Ruslar, Kuzey Kafkasya'da toplanmaktaydılar. Zengin Kozaklar tarafından yardım alan Beyaz Ruslar Sovyet aleyhine açıkça mücadeleye başladılar. Beyazlar çok sayıda ihtilâl karşıtı zabitan liderliği altında ve yerli burjuvazinin yardımlarıyla güçlendi. V. Snegiref, *Kızıl Bayraklı Kafkasya Ordusu*, (Bakü: 1928), ss. 9-26; *Zakafkaziya*, (Bakü: 1931), ss. 5-6.

çekişmesi ve bu olaylarda Taşnaksutyun'un rolü Güney Kafkasya'nın sonraki tarihi bakımından çok önemlidir.¹¹

Birinci Rus İhtilali öncesinde sosyal demokratların nüfuzunun Bakü işçileri arasında arttığını gören Taşnaklar bu durumdan maharetle istifade ederek derhal sosyal demokratlara yakınlaştılar. Taşnaksutyun Partisi Ermeni işçileri arasında sosyal demokrasi ideallerini yayarak kendi nüfuzunu korumaya ve sosyal demokrat fikirlerden kendi amaçları için istifade etmeye çalıştı.¹² Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivinde kayıtlı bir belge Taşnakların sosyal demokratlarla yakınlaşmasının mahiyetini Yelizavetpol Gubernatörünün açıklamaları esasında vermektedir. Buna göre "Milliyetçilik ruhu Ermenilere ait öyle bir özelliktir ki, en kısa zaman için bile Ermenilerin ondan vazgeçebileceğini düşünmek mümkün değildir. Sosyalistler Partisine katılmakla Taşnaksutyun şüphesiz ki, güçlü kuraları olan sosyalistler karşısında vicdansızlık etmişlerdir. Çünkü Ermeniler hiçbir zaman sosyalizm fikirlerini derinden kavrayamaz. Bir Ermeniye Tatar (Azerbaycanlı) milletinden olan proletere, Ermeni olan istismarcı burjuva temsilcilerinden, daha yakın olduğuna inandırmak mümkün değildir".¹³

1917'de önce Şubat İhtilali ile Çarlık Rusyası'nın devrilmesinden, Ekim ayında ise Bolşeviklerin ardından imparatorluğun dağılmasından Taşnaklar ve diğer Ermeni milliyetçi teşkilatları geniş çapta istifade ettiler. 1918-1920'de Kafkasya'da bu arada Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde Ermeniler Azerbaycanlılara karşı büyük bir katliam, yağma, talan ve terör faaliyetleri hayata geçirdiler. Ermenilerin bu hareketi 1905'te olduğu gibi 1918 Mart ayında yine Bakü'de başladı. Olaylar 1905'e göre Ermeniler tarafından daha stratejik hazırlanmış ve bu şekilde hayata geçirilmişti.¹⁴ Bunun esas sebeplerinden biri Rusya'da Bolşevik hâkimiyetinin başarısı ve ülkenin I. Dünya Savaşı'ndan çıkması neticesinde askerlerin savaş

¹¹ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (1917-1921), ss. 68-69.

¹² 19. yüzyılın sonu 20. Yüzyılın başlarında Bakü'de petrol sanayinin süratle gelişmesi, şehrin dünyanın en büyük petrol sanayi merkezine dönüşmesine ve bu sayede pek çok milletle birlikte Ermenilerin de kitleler halinde Bakü'ye gelmelerine sebep oldu. Rusya ile olan ilişkileri temelinde Çarlık hükümetinden Bakü'deki petrol sanayisi için büyük imtiyazlar elde eden Ermeniler kısa bir süre içinde şehrin esas sermayedarlarından birileri halinde geldiler. Hatta Bakü Sanayicileri Kurultayı'nın başkanlığı da dahil olmak üzere burada alınan önemli kararlarda en yetkili merci oldular. 20. yüzyılın başlarında Rusya'da sanayinin gelişmesi, proleter sınıfın ortaya çıkışına ve ihtilal mücadelesinin büyümesine sebep oldu. Çarlık Rusyası'nın esas sanayi bölgelerinden olan Bakü'de sosyal demokrat teşkilatlar kurulması süreci beraberinde işçi sınıfının da büyümesini sağladı. Bakü petrol sanayisinde ihtisaslaşan Ermeni sermayedarlar ve işçi sınıfı şehrin petrol sanayisindeki Ermeni nüfusunun dikkati çekecek derecede artmasına yol açtı. Onlar Bakü'de kurulan bazı ihtilalcı teşkilatların ve bu arada sosyal demokrat teşkilatların en faal üyeleri haline geldiler. Daha fazla bilgi için bkz.; Nesrin Sanahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkiler* (1905-1920), (Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006) , ss.113-127.

¹³ Atahan Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, ss. 208-209; Atahan Paşayev belgenin kaydını RFDTA. f. 821, say.7, iş.220, ver. 41 olarak vermektedir. Ermeni milliyetçiliğinin tarihi kökleri hakkında bkz.; Vasiliy Lisoviç Veliçko'nun, *Kavkaz. Russkoye Delo i Mejduplemennyye Voprosı*, (S.-Peterburg: Muretovoy, 1904/ Bakü: Elm, 1990); İ. G. Çavçavadze, *Armiyanskiye Uçoniye i Vapiyüşkiye Kamni*, Rusçaya çeviren: Aleksiyev Meshiyev, (Tblisi: 1902/ Bakü: Elm, 1990).

¹⁴ 1905 Olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Memmed Seid Ordubadi, *Ganlı İller. 1905-1907ci İllerde Gafgazda Baş Veren Ermeni- Müselman Davasının Tarihi*, (Bakü: Karabağa Halg Yardımı Komitesi, 1991); Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906-cı İllerde Ermeni-Müselman Davası*, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993); V. F. Maevskiy, *Armiyano-Tatarskaya smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov Armiyanskogo voprosa*, (Tblisi: 1915).

bölgelerini terk etmeleri idi. Kafkasya cephesindeki Rus askeri birliklerinin terkinde olan esasen Ermeni subay ve erlerin silahlarını tahvil vermeyerek Bakü'ye gelmelerinin ardında o sırada Lenin'in Olağanüstü Kafkasya ötesi Komiseri görevine tayin ettiği Stephan Şaumyan vardı ve o bu durumdan maharetle istifade etti. Lenin'in 13 No'lu dekreti (kanun) ile Bakü'ye gelen Şaumyan, Büyük Ermenistan'a karşılık Azerbaycan'ı Sovyetleştirerek burada Moskova hakimiyetini kurmakla görevlendirilmişti. Siyasî havanın gerginliği fevkalade artarken Şaumyan'ın artık milletler arasında çatışmaların meydana gelmesini sağlayacak görünürde bir gerekçeye ihtiyacı vardı.¹⁵

Bakü'de Bolşeviklerin ve Ermeni partilerinin en güçlü rakibi Musavat Partisi ve onun temsilcileri olan Musavatçılardı. Musavatçıların toprak muhtariyeti için mücadelesi ve onların Müslüman halk arasında nüfuzunun artması Bakü Sovyetini rahatsız ediyordu. Ekim 1917'de yapılan 1. Kurultay Musavat Partisi'nin teşkilatlanmasında büyük bir rol oynadı. Sadece Azerbaycan'da değil, bütün Güney Kafkasya'da Musavat'ın nüfuzunun artmasından tedirgin olan Şaumyan, başlangıçta Güney Kafkasya'da en zayıf parti konumunda olan Musavat'ın ihtilalin başlangıcında hiçbir teşkilata, parti geleneğine ve yönetime sahip olmadığı halde ihtilalin ikinci yılında nasıl bölgenin en güçlü siyasi partisi haline geldiğini sorgulamakta idi. Şehirde yaşanan gerginliklerin ve daha sonra meydana gelecek olayların bir amacı da Bolşeviklerin Bakü'de Musavatçıların sosyal temelini ortadan kaldırmaya çalışmak istemeleri idi. Bu şartlar Bakü Sovyetine ortamın elverişli olduğunu gösteriyordu.¹⁶

Güney Kafkasya'da söz konusu yıllarda değişik halklar arasında siyasî ve millî hususlardaki görüşler de bir çıkmaza girmişti. Sovyet, Bakü'de bütün kontrolü elinde tutmaktaydı ki, bu da kentin gerçekte Bolşeviklerin ellerinde-bilhassa Stephan Şaumyan'ın- olduğu anlamına geliyordu. Fakat halkın çoğunluğu Musavat Partisi'ne bağlıydı.¹⁷ Gerçi bir ara Bolşevikler ve Musavatçılar birbirlerini tamamlayıcı güç olarak bir ölçüde birlikte çalışmaya hazırlanmışlardı, ama Mart 1918'de ilişkiler hayli gerginleşti.

Ocak 1918'de Müslüman Süvari Alayı'nın (Azerbaycan Vahşi –Cesur- Tümeni /Dikaya Diviziyası) kurmayları Bakü'ye geldiler. Kumandanları General Taleşinski¹⁸,

¹⁵ Atahan Paşayev, *Açılmamış Sehifelerin İzi İle*, s. 210.

¹⁶ XX. *Esr Azerbaycan Tarihi*, Cilt: 2, (Bakü: Tehsil, 2009), ss. 162-163.

¹⁷ Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, (Hertfordshire: Garden City Press, 1980), s. 251.

¹⁸ Talişinski ailesi büyük bir ailedir. Sadece iki değil; asker olarak bile tanımlanabilecek beş Talişhanov vardır. Ancak bunların üçü doğum ve ölüm tarihleri itibarıyla Mart Olaylarının çağdaşı olabilir. Vagif Abişov "Azerbaycanlıların Soykırımını" adlı eserinde Esad Bey Talişinski diyor ve arşiv belgelerine dayandırıyor. Ancak Esad Bey Talişinski hakkında biyografik bilgi vermiyor. Firuz Kazemzade ve Azerbaycan'da Mart Olayları ile ilgili yazan pek çok araştırmacının eserlerinde de bu konuda birlik yok. Son dönemlerde Mehman Suleymanov, H. Talişinski diyerek muhtemelen Halil Bey Mireli Han Oğlu Talişinski'yi kastediyor. Bu Talişinski'nin de doğum ölüm yılları (1859-1920), rütbesi (general-mayor) Mart Olayları ile paralellik gösteriyor. Atahan Paşayev ve pek çok yazar-araştırmacı ise M. K. Talişinski diyor (Mirkazım Han Mireli Oğlu Talişhanov) Azerbaycan'ın geçmişten günümüze askeri kadroları hakkında detaylı bilgi veren Şemistan Nezirli ise iki Talişhanov'dan da bahsediyor. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyasında* (2 Cilt) Talişinski maddesi Talişinski, Helil Bey Mirelihan oğlu (1859- Tiflis) şeklinde listelenmiş. Kaynak olarak ise Ş.

Ermeni askerlerden ibaret Bolşevikler (Sovyet) tarafından tutuklandı. Subayların çoğunun Çarlık döneminde jandarma olarak görev yapmaları tutuklanma gerekçesi idi. Kentte kuşular artarken Müslümanlar tarafından camilerdeki toplantılarda Sovyet'e karşı ihtiyatlı olunması ve gerektiğinde silahla karşı gelinmesi çağrısında bulunuldu.¹⁹ Ancak halkın bütün bu heyecanına rağmen Azerbaycanlı aydınlar Müslüman halka sakin olmalarını, baskılara ve yaşanan her tür probleme dayanarak sabır göstermelerini ve provokasyonlara aldanmamalarını öğütlemekte idiler. Konuşmacılar halka Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için küçük tahribatlar yaratarak Müslüman halkı olaylara sürükleyebileceklerini öngören açıklamalarda bulunuyorlardı.²⁰ Taleşinski'nin serbest bırakılması ile olay kapanabilirdi. Fakat 24 Mart'ta Sovyet, Lenkeran'a doğru yola çıkan Evelina gemisinin Müslüman ve Musavatçı mürettebatının silahlarını aldı.²¹ Sovyet'in bu kararı almasında şehirde yayılan bir dedikodu büyük rol oynadı. Ermeniler, gizli olarak Rus Milli Şurası, Hazar Gemicileri, Sosyalist İhtilalciler (Es-Er) ve Menşevik Partileri arasında Evelina ile giden subayların Lenkeran'daki Müslüman askerî birlikleri ile Mugan'daki Rus-Malakan köylerini yok etme görevi aldıklarını yaydılar. Provokasyonlar netice verince Bakü'deki bütün gayr-i Azerbaycanlı siyasî ve askerî güçler Evelina gemisinin silahlarını bırakmasını istediler. 30 Mart'ta Bakü Sovyeti İhtilalci Komitesi kuruldu. Komiteye, Şaumyan, Korganov, Çaparidze, Suhartsev, Sahakyan, Yoşçıyan gibi isimler katıldı. Neriman Nerimanov da giyaben buraya dahil edilmişti. Komite Evelina'nın Lenkeran'a gidişini durdurdu. Bu olaya cevap olarak mescitlerinde toplanan Müslüman halk Sovyet tarafından müsadere edilmiş silahların geri verilmesini talep etti.²² Caddeler dolusu kalabalıktan, "Askerlerimizin silahı geri verilsin" sesleri duyulmaya başlandı. Aynı gün saat 11:00'de Cemiyet-i Hayriye binasında (İsmailiye) toplananlardan "Bugün Rus millî partisinin askerlerimizin silahını geri vermesi, kendilerinin de buradan gitmesi gerekmektedir" sesleri geliyordu.²³ Bu toplantıya, Bakü'nün eski reisi G. Ter Mikaelyants gelerek Ermeni Milli Şuarası ve Taşnaksutyun adına eğer Müslümanlar Bolşeviklere karşı bir harekette bulunurlarsa Ermenilerin onlara katılaca-

Nezirli ve M. Süleymanov kullanılmış. Buradan hareketle Talişinski'yi H. Talişinski olarak vermek kaynaklar çerçevesinde daha uygun olacaktır. Helil Bey Mirelihan oğlu Taleşinski (1859-1920); Askerî komutan. Çarlık Ordusunda hizmet etti. I. Dünya Savaşı'na katıldı. Üstün hizmetlerinden dolayı generallik rütbesine yükseltildi. Aralık 1917'de Müslüman Tümeni I. Topçu Birliği'nin komutanlığına getirildi. 1918'de yanındaki birkaç subayla Bakü'ye gelince hapsedildi. Halkın tepkisi üzerine serbest bırakıldı ve daha sonra Bakü'yü terk etti. Daha fazla bilgi için bkz. Şemistan Nezirli, *Güllelenmiş Azerbaycan Generalleri*, Elavelerle İkinci. Neşri, (Bakü: 2006), s. 538; Şemistan Nezirli, *Cumhuriyet Generalleri*, (Bakü: Herbi Neşriyyat, 1995), ss. 205-206.

¹⁹ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (1917-1921), s. 70.

²⁰ XX. Esr *Azerbaycan Tarihi*, s. 162; Hacı Hacıyev, *İstiglalın Ezablı Yolu*, (Bakü :1996), s. 16; Atahan Paşayev, *Açılmamış Şehitlerin İzi İle*, ss. 211-212.

²¹ 17 Mart'ta Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Lenketran'da görev yapan oğlu Mehmed Tağıyev silahının elinde ateş alması sonucu ölünce Müslüman Kolordunun askerleri onun cenazesini Bakü'ye defnettirmek amacıyla getirdiler. Arkadaşlarına karşı son görevlerini yerine getiren askerler Evelina gemisi ile Lenkeran'a dönerken geminin henüz limandan ayrılmasından kısa bir süre sonra durduruldular. "Mart Soygırımı", *Azerbaycan Halg Cumhuriyeti Ensiklopediyası*, Cilt: 2, (Bakü: Lider Neşriyyat, 2005), s. 175.

²² Veli Habiboğlu, "Azerbaycanda 1918-ci İl Soygırımı, Stephan Şaumyan'ın ve Hemkarlarının Hiyaneti", *Respublika*, Sayı: 70, 2000, s. 4.

²³ S. Ahundzade, *Mart Hadisesi. 1918 ve yahut Nuri Paşa Ordusu Terefinden Bakinin İşgalı*, (Bakü: 1919), s. 4.

ğını ve Bolşevikleri Bakü'den kovmaya yardım edeceklerini bildirdi.²⁴ Ancak çok kısa bir sürede Ermenilerin Bolşeviklerle işbirliği yaptığı anlaşıldı.²⁵ Bakü Camiinin etrafına toplanan kalabalık Sovyet tarafından Elevina mürettebatından gasp edilen silahların iadesi kararını aldı.²⁶ Ertesi gün bir Azerbaycan delegasyonu Sovyet'ten silahları geri vermesini istedi.²⁷ Bolşevik liderlerden Çaparidze bu isteği yerine getirmeye söz verdi. Fakat 30 Mart 1918'de saat 16:40'da Bakü sokaklarında ilk silahlar patlamaya başladı. İlk kurşunu kimin sıktığı bilinmemektedir.²⁸ 'Mart olayları' veya 'Mart günleri' adıyla bilinen bu olaylar çok geçmeden bir iç savaşa dönüştü. Bakü'de siperler kazılmakta, barikatlar kurulmakta kısacası gerçek bir savaş için hazırlıklar yapılmaktaydı. Topyekün bir savaşın yaklaşmakta olduğunu sezen Sovyet, kendi kuvvetlerinin Musavat liderliğindeki Azeri gruplar karşısında yetersiz kalacağını çok iyi bildiğinden müttefik aramaya başladı. Bakü Menşeviklerinin lideri Ayollo, Sovyeti destekleyeceklerini bildirdi.²⁹ Es-Er'ler, pan-İslâmizm ve doğunun sosyalizmine karşı savaşacaklarını taahhüt ettiler. Liberal görüşlü Kadetler, Bolşevikleri desteklemeye söz verdiler. Musavat tam manasıyla tek başına kaldığını görmezden gelemezdi. Musavat'ın yayın organı olan *Açık Söz* gazetesi bütün bir yıl boyunca Menşeviklerle savaşan Bolşeviklerin, Taşnaklar ve Kadetlerle birleştiğini bu tür bir işbirliğinin sadece milliyetçi bir temelde açıkla-

²⁴ Anar İsgenderov, "Taşnak-Bolşevik Birleşmelerinin Türk Müslüman Ehalisine Karşı Soygırımları", *Azerbaycan*, Nisan 2004; Anar İsgenderov, "1915-1920-ci illerde Azerbaycanda Türk ve Müslümanlara karşı heyata geçirilen soygırımlar", *Azerbaycan Halq Cümhuriyyəti ve Gafqaz İslam Ordusu*, (Bakü: Qafqaz Universiteti. Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008), ss. 75-92.

²⁵ Ali Merdan Topçubaşı A. M imzasıyla 1919'da İstanbul'da neşredilen *Azerbaycan'ın Teşekkulu* adlı eserinde Taşnakların Bolşeviklerle olan işbirliğini yorumlamaya çalışmaktadır. Ona göre, Taşnaksutyun Partisi Bolşevik olmak bir yana mitinglerde dahil olmakla pek çok yerde Bolşeviklerin aleyhinde davranıyorlardı. "... Hatta Ermeni Şura-i Millisini terki eden sair Ermeni fırkaları misillü, bu firkanın Cenubi Kafkas Müslüman Merkez Komitesi ile müzakere ve mukavelede bulunuyorlardı..." A. M, *Azerbaycan'ın Teşekkulu*, (İstanbul: Ahmediye Matbaası, 1918 (1919) /1334), s. 36. Bu eserin Latin harflerine aktarılmış nüshası Vügar İmanov'un *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri* (1918), (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2006) adlı çalışmasında bir bölüm halinde (ss. 23-51) sunulmaktadır.

²⁶ Nizami Meherremov, *Getsin Gelmisin. Senedli Publisistik Oçerkler*, (Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyyat Poligrafiya Birliyi, 1992), ss. 47-48.

²⁷ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (1917-1921), s. 70; Christopher J. Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, s. 251; Nizami Meherremov, *Getsin Gelmisin. Senedli Publisistik Oçerkler*, s. 5. Azeri delegasyonunun talepleri şunlardı: "1- Biz Bakü şehrinde yaşayan İslâm ahalisi bugün saat 2'ye kadar, millî ordumuzdan alınan silahların, gönderdiğimiz heyete devredilmesini talep ederiz. 2- Bugünden sonra biz İslâm ahalisini kendi halimize bırakıp, bizim siyasî işlerimize hiçbir sebeple karışmamanızı imza ediniz."

²⁸ Cihangir Zeyneloğlu'na göre, Mart olaylarının tek sorumlusu Taşnaklardır. Taşnaklar özel bir program dahilinde düzenli olarak Bakü'de Azerbaycan Türklerini öldürmüştür. Bu cinayetlere 'Bolşevik-Musavat Parti Mücadelesi' adı verilmiş ve öldürülenlerin malları yağma edilerek, yakılmıştır. 31 Mart'ta başlayan bu katliam üç gün devam etmiştir. Katliamdan kurtulan Azerbaycan Türkleri etraf köylere ve dağlara kaçmışlardır. Azerbaycan istiklâli uğrunda ilk kurbanlar burada verilmiştir. Katiller etrafa hücum ederek Şamahı'yı yakmış, ahalisini öldürmüşlerdir. Bilahare Lenkeran, Salyan, Kuba, Hacıkabul ve Kürdemir zapt edilmiştir. Cihangir Zeyneloğlu *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, (İstanbul 1324/1924), ss. 200-201.

²⁹ Menşevik Ayolla da Mart olaylarından sonra Bakü'de yaşanan olayların millî bir katliam olduğunu ve burada zarar görenlerin tamamının Müslümanlar (Azerbaycan Türkleri) olduğunu teyit etmiştir. J. Rathayzer, *Bakıda İnkılab ve Vetendaş Muharebesi 1917-1918'çi İller*, Çev. H. İbrahim, (Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 1928), s. 177.

nabileceğini ve bir sınıf savaşı sürdürmektense bir milleti diğerine düşman etmenin demokrasinin trajik bir kapitülasyonu olduğunu yazdı.³⁰

Fakat Mart olaylarında Sovyeti kurtaran ne Menşevikler, ne Kadetler, ne de Es-Er'ler idi. Durumu lehlerine çeviren Taşnaksutyun olmuştu. Çatışmalar Nisan başlarında şiddetini arttırarak devam etti. Önce Millî Ermeni Konseyi, Musavat ile Sovyet arasındaki sürtüşmede tarafsızlığını ilân etti.³¹ Hatta Ermeniler, Musavat'a Bolşeviklere karşı yardımları olabileceğini de belirtmişlerdi. Olaylar başlayana kadar kendilerinin tarafsızlığını ilan eden Ermeni Milli Şurası ve Taşnaksutyun, Şaumyan başta olmak üzere Bakü Sovyetini müdafaa etti. Sadece Ermeni askerleri değil, Bakü'de yaşayan Ermeni aydınlar da Sovyet tarafından çatışmalara katıldılar.³² Eğer durum buysa katliamın başlıca sorumlusunun Ermeniler olduğu söylenebilir Çünkü Musavat sadece tek bir düşmanı olduğunu düşünerek silahlı çatışmaya girmiş, fakat olaylar bir anda Azeri-Ermeni savaşı haline gelmişti. Neticede 31 Mart'ta Sovyet bir ultiatom yayınladı. Buna göre,

1- Sovyetin tek otorite olarak kayıtsız şartsız tanınması, bütün emirlerine mutlak olarak uyulması,

2- Azerbaycan Tümeni'nin Bakü bölgesinden çekilmesi,

3- Müslümanlar tarafından kesilen Bakü-Tiflis ve Bakü-Petrovsk tren yollarının tekrar trafiğe açılması isteniyordu.³³

Sovyet yayınladığı ultiatomla hemen hemen aynı anda acil durumlar için özellikle kurulan Bakü İhtilâci Savunma Komitesi, Sovyet rejiminin Musavat önderliğindeki karşı-devrimci güçler tarafından tehlikede olduğunu beyan eden bir bildiri yayınladı. Komite halka ihtilâli savunmak için kanlarının son damlasına kadar savaşmaları çağrısında bulundu. Stephan Şaumyan, Çaparidze ve Korganov tarafından imzalanan bildiri, "Musavat Partisi milliyetçileri ve onları izleyen karşı-devrimci öğeler, Sovyete karşı askerî harekâta başlamış bulunmaktadır" deniyordu. Son anda Sovyet'in ultiatomunu kabul eden Musavat, Azerbaycan Türklerinin sokaklarda çarpışmalarını engellemekten acizdi. Tarafsızlıklarını yüksek sesle beyan eden Ermeniler, bir anda Sovyet tarafına kaydılar ve Musavat'a karşı yapılan saldırıya katıldılar.

Tarihe geçen şekliyle Mart Olayları bütün Azerbaycan'da bir dizi katliamın başlamasına sebep oldu.³⁴ Saldırıları haftalarca sürdü. Her iki taraf da birbirlerine

³⁰ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, s. 70; Vagif Abışov, *Azerbaycanlıların Soyğunu (1917-1918-ci İller)*, s. 93.

³¹ Christopher J. Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, s. 251.

³² *Azerbaycan Gazeti*, Sayı: 67, 17/30 Mart 1919; S. Ahundzade, *Mart Hadisesi. 1918 ve yahut Nuri Paşa Ordusu Terefinden Bakinin İşgali*, s. 10; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, s. 71; XX. Esr *Azerbaycan Tarihi*, s. 162.

³³ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, s. 2; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, s. 159; J. Rathauzer, *Revolutsiya i grajdanskaya voyna v Baku*, (Bakü: 1927), ss. 147-148.

³⁴ Ali Merdan Topçubaşı bu iç savaşa "muharebe-i dahiliye" derken yaşananları "Bu muharebede Müslüman ahali itlaf olunuyordu, av gibi vuruluyordu, ikametgahları topa tutuluyordu, ihrak olunuyordu. Bolşevikler bütün Rusya'da yaptıkları gibi en tahribkar bir hırs-ı husumetle icra-i vahşet ediyorlardı..." diyerek göstermekte idi. A. M., *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, s. 35.

aman vermedi. Evler yakıldı, düşman olduğu saptanan herkes öldürüldü. Bu arada pek çok suçsuz Azeri de, Ermeniler tarafından öldürüldü. Musavat ve Sovyet arasında politik bir çekişme olarak başlayan mücadele büyük bir millî ayaklanma karakteri kazandı.³⁵ Taşnak birlikleri şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama, kundaklama ve öldürme hareketlerine girişerek ele geçirdikleri Azerbaycan Türklerini öldürdüler.³⁶

Diğer yandan Taşnaklar Bakü'de İçeri Şehir denilen mahallede yaşayan Hıristiyanların can güvenliğinin olmadığını liman polisine bildirdiler ve şöyle bir bildiri yayınladılar:

Biz Taşnaklar ajanlarımız vasıtasıyla aldığımız resmî bilgilere binaen Askerî İhtilâl Komitesi'ne yazıp bildiriyoruz ki, İçeri Şehir'de yaşayan bütün gayri Müslimler, yerli Müslümanlar tarafından katliama uğramış ve malları yağma edilmiştir. Gerekenin yapılması arz olunur.

İmza Bakü Taşnaksutyun Ceza Şubesi.

Daha sonra liman polisi bu bilgiye dayanarak Askerî İhtilâl Komitesi imzası ile İçeri Şehrin bombardımana tutulması hakkında bir emir verdi. 'Ardahan' ve 'Janr' isimli askeri gemiler şehrin Müslüman mahallelerini denizden şiddetli bir top ateşine tutarken Ermenikent tarafından da Ermeniler ateş açmaya başladılar. Bütün bu söylenenleri duyan Rus ve Yahudi temsilciler şu şekilde tepkilerini dile getirdiler:

"Böyle yalan ve iftiralara kulak asıp rahat yaşayan bir halkı rahatsız etmek akılsızlık ve tedbirsizlik olmayıp da ne olabilir? Biz liman polisine son durumumuzu bildiren yazıyı takdim ediyoruz. Eğer bu bombardıman devam ederse biz de yerli Müslümanlarla beraber savaşmaya hazırlanacağız."

Liman polisi gayri Müslimlerin beyanatına inanmayarak araştırma yapmaya karar verdi. Derhal bir tahkikat komitesi teşkil edilerek İçeri Şehir'e gidildi ve Ermenilerin planları ortaya çıkartılınca ateş kesildi.³⁷

³⁵ Ermeniler tarafından Bakü'deki Amerikan misyonerliğine bir mektup yazan Başpiskopos Bagrat, Mart olaylarını açıklamaktadır. Mektup, Azerbaycan Türklerinin Alman taraftarı olmaları sebebiyle güvenilir olmadıkları şeklinde malum suçlamalarla başlar. Olayın Azeri yorumunu bir kenara bırakan Bagrat, savaşın Musavat ve Sovyet tarafından başlatıldığını, Ermenilerin tarafsız kaldığını ifade eder. Bazı Ermeni askerlerinin savaşa katıldığını doğrular, ama bunlar Ermeni Millî Konseyi'nin sorumlu tutulamayacağı tecrit edilmiş kişilerdir. Başpiskopos bütün suçu Musavat'a yükler. Sivil Müslüman halkın katli söz konusu olduğunda Başpiskopos Bagrat, Ermenilerin bununla bir ilgisi olduğunu reddeder. Azerbaycan Türkleri Ermenilerin her ifadesini yalanladılar. Ermenilerin Bakü'deki sivil halka saldırıp katletmelerinin ya millî intikam ya da idarenin Bolşeviklerle paylaşma arzusu sonucu olduğunu söylediler. Saldırların Musavat'ın askerî birliklerine olduğu kadar sivil halka da yöneltilmiş olduğu konusunda kuşku yoktur. Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, ss. 73-74.

³⁶ *Basiret* Gazetesi, "Mescitlerimizi topa tuttular, günahsız kadınları ve çocukları öldürdüler. Azerbaycan'ın sosyal ve siyasî bir toplantı yeri olan İsmailiye binasını yaktılar. Cesetler içinde müzik çalıp, kadın oynattılar. Daha kim bilir neler yaptılar?" demektedir. *Basiret*, Sayı: 219 (1919), *Basiret*, Sayı: 221 (1919).

³⁷ S. Ahundzade, *Mart Hadisesi. 1918 ve yahut Nuri Paşa Ordusu Terefinden Bakinin İşgalı*, ss 12-14; Vagif Abışov, *Azerbaycanlıların Soygırımı (1917-1918-ci İller)*, s. 94.

İyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri top ateşi altında halkı tamamen Azerbaycan Türklerinden oluşan 'Memmedli', 'Zibil Dere' ve 'Kerpiçhane' adındaki bölgelere yöneldiler. Buradaki halkı kadın, çocuk ve yaşlı demeden çeşitli işkencelerle öldürdüler. Şehrin bu bölgesinden çok az insan kaçıp canını kurtarmayı başarabildi. Daha sonra bulunan mezarlardan çıkan cesetler bu iddiaların doğruluğunu ispatlar mahiyette idi. Nikolay Caddesi'ne (Bugün İstiklaliyet Caddesi) hücumla geçen Ermeni askerlerine Ermeni aydınları kumanda ediyorlardı. Evlere girerek pek çok insanı öldüren bu gruplar aynı zamanda şehrin bütün sosyal yapılarını, millî sembollerini ve kültür ocaklarını da dağıttılar. *Kaspi* ve *Açık Söz* gazetelerinin redaksiyonları, Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin bulunduğu İsmailiye binası yakıldı. Taşnak-Bolşevik grupların yarattığı terör hareketi şehirdeki Rusların da tedirgin olmasına ve bu insanlık dışı katliamlar karşısında itirazlarını bildirmelerine sebep oldu. Kanlı bir karakter alan bu dönem 2 Nisan 1918 gece yarısına kadar devam etti. Sağ kalan Müslümanlar Bakü'den ayrıldılar. Üç gün devam eden Mart olaylarında pek çok yazar farklı rakamlar vermiş olsa da resmî kayıtlara göre 12-19 binden, resmî olmayan kayıtlara göre ise 30 binden fazla insan hayatını kaybetmiştir.³⁸

Sovyet tarihçilerinin de kabul ettiği gibi Bakü'deki iç savaş Ermeni askerî birliklerinin katılmasıyla millî bir görünüm kazandı. Söz konusu birliklerin katılımı Sovyet rejimini bariz bir biçimde yaraladı. A. L. Popov, "İz istorii revolyutsii v vostoçnom Zakavkaziye (1917-1918 g.g)" [*Proleterskaya Revolyutsiya*, Sayı: II(34), 1924] adlı makalesinde, "Bakü Sovyetinin millî bir grubun diğerine karşı olan mücadeledede desteğini aramak ve mevcut millî çatışmaları belli bir dereceye dek kullanmaktan başka bir seçeneği yoktu" şeklinde yazdı. Ayrıca savaşın çok şiddetli olduğunu, Ermeni ve Sovyet birliklerinin kentin Müslüman kesimindeki her eve saldırdıklarını, bu arada bazı kişilerin hapisane kapılarını açtırdıklarını ve sivil halkın evlerini yağmalayıp yaktıklarını belirtmiştir.³⁹

Popov'un söylediklerinden, Sovyet'in en tehlikeli rakibi Musavat'ın gücünü kırmak umuduyla iç savaşı körüklediğini anlamak mümkündür. Ancak bir kez Sovyet, Taşnaksutyun'u Azeri milliyetçilerine karşı mücadelede yardıma çağırınca

³⁸ Ermenilerin Bolşeviklerle birlikte Azerbaycan Türklerine yönelik cinayetler hakkındaki bilgiler Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivinde (ARPiİ SSA) bilhassa 276 ve 609 no'lu fontlarda mevcuttur.

- ARPiİ SSA, Font 276, liste 7, dosya 175, vr. 1.

- ARPiİ SSA Font 276, liste 2, dosya 20, vr. 44-69

- ARPiİ SSA Font 276, liste 2, dosya 22, vr. 75-77.

- ARPiİ SSA Font 609, liste 1, dosya 428, vr. 16.

Azerbaycan'da son dönemlerde bu olaylarla ilgili olmak üzere şahitlerin detaylı ifadeleri gün, ay, yıl ve şehir adları ile birlikte yayınlanmaktadır. Bu eserler içinde Mart olaylarının içinde bulunan ve yaşananların şahidi olan Mehmed Muradzade'nin Aralık 1918'de kaleme aldığı ve 1919'da neşrettiği *Mart Hadise-i Elimesi* adlı 34 sayfadan meydana gelen eseri bilhassa önemlidir. Eski harflerden Sadakat Memmedova tarafından 1996 yılında Azerneşr yayınları arasında çıkan eser Kiril harflerine aktarılma suretiyle topluma kazandırılmıştır. Bunun yanı sıra Fazıl Garaoğlu'nun *Ermeniler ve Hegigatler (resmî senedlerle)*, Cilt: 1, (Bakü: Nurlan Neşriyyat Poligrafiya Merkezi, 2007), s. 201; *Ermeni Terror ve Guldur Birleşmelerinin Beşeriyete Garşı Cinayetleri (XIX-XXI. Esrlər)*, (Bakü: Elm 2003); 1918-1920-ci İllerde Azerbaycanlıların Soygırımı. *Senedler ve Materiallar*, (Bakü: Gartal, 2001) adlı eserleri bu konudaki belgelerin günümüze aktarılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

³⁹ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, s. 74.

iç savaş Ermenilerin, politik ilişkilerine ya da sosyal ve ekonomik durumlarına bakmaksızın Azerileri öldürdüğü bir katliama dönüştü. Bolşevik olmayan Ruslar da sadece Rus oldukları için ve Musavat yerine Moskova'ya bağlı olan Sovyet'in zaferini görmek istedikleri için Sovyet'in yanında yer aldılar.

Bolşeviklerin kazançlarını pekiştirme zamanı gelmişti ve o andan itibaren Bakü'yü tek başlarına yönetme kararı aldıklarını ilân ettiler. Bunun için önce Ermeni Millî Konseyi'nin birliklerini dağıtmasını ve şehrin ikinci bir hükümeti gibi davranmaktan vazgeçmesini istediler. Musavatla olan savaş yüzünden zayıf düşmüş olan Ermeni birliklerinin bir kısmı Kızıl Orduya katıldı. Es-Er'ler, Menşevikler ve Taşnakların hâkim olduğu Sovyete birkaç kez karşı gelen Bakü Duması⁴⁰ kapatıldı. Bunu daha sonra sağcı Ermeni gazetesi *Baku* ve RSDİP Bakü Komitesi'nin organı olan Menşevik *Naşe Slovo*'nın (Bizim Sözümüz) kapatılması takip etti.⁴¹

Mart olaylarına daha başka bir açıdan bakacak olursak şu tablo ile karşılaşırız: Bakü Sovyeti ve özellikle de onun lideri Şaumyan halk arasında Musavat Partisi'nin günden güne artan nüfuzunu görerek, her durumda bu güçlü siyasî rakibi ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı. Bunu Şaumyan'ın kendisi de itiraf ediyordu.⁴² Elbette Şaumyan'ın amacı sadece Musavat'ın gücünü itiraf etmekle bitmiyordu. Esas mesele kendi güvenliğini temin etmek için bu partinin ortadan kaldırılması yollarını aramaktı. Güney Kafkasya'da millî bağımsızlık hareketinin kuvvetlendiği bir durumda Azerbaycan'ın bütün halk kitlesi Azerbaycan'a muhtariyet verilmesi talebini ileri sürmekteydi. Fakat Azerbaycan'a muhtariyet verilmesinin karşısında olan Şaumyan, Azerbaycan halkının kendi kaderini tayin etmesi talebini kasten tahrip ederek bunu "milliyetçilerin kendi kaderlerini tayin etmesi" şeklinde değerlendirdi. Genellikle Güney Kafkasya'da milletlerin kendi kaderlerini tayin etmelerine karşı açıkça düşmanlık besleyen Şaumyan, bunu ihtilâlcî Rusya'ya karşı ihanet olarak düşündü. Güney Kafkasya halklarının, gelecekte millî cumhuriyetler kurma çabalarını o alaycı bir üslupla "üç millî satraplık" diye adlandırıldı. Fakat Şaumyan'ın, Güney Kafkasya topraklarının gelecekteki idare şekli, Ermeni halkının geleceği ve onun payına düşebilecek topraklar konusundaki rahatsızlığı hissediliyordu.⁴³

⁴⁰ Şehir Duması Bakü'de 1870'de II. Aleksandr'ın yaptığı şehir reformları kararları çerçevesinde 1878'de kuruldu. Bakü Kafkasya genel valiliğinde bu reformun uygulandığı tek şehirdi. Bakü Şehir Duması'nı yöneten yasal şartlar, özellikle Hristiyan olmayan Azerbaycan Türkleri üzerinde yakın ve sıkı kısıtlamaları öngörüyordu. Yine de özellikle 1906'da Duma seçimlerinde Hristiyan olmayanlara karşı uygulanan yasal kısıtlamalara rağmen Azerbaycan Türkleri çoğunluğu (yani Müslümanların) Duma'ya seçildi. Ancak seçimlerden sonra Duma, Genel Vali'ye seçim sonuçlarının geçerli sayılmasına izin vermemesi için başvurdu. Yeni seçimler 1907'de yapıldı, fakat nedeni teknik bakımdan yasal olmayan Hristiyan olmayanların çoğunluğu değildi. Nedeni 1906 sonbaharında seçilenlerin çoğunun vergilerini ödememesi ve dolayısıyla seçilme haklarının ortaya çıkmaması idi. İkinci seçimler yapıldığında Azeriler yine çoğunlukta idi (78 üyenin 46'sı). Bakü Şehir Duması etki ve gücün kendisi ifade edebildiği etkili bir yasal araçtı. Duma şehirdeki üç ana etnik-dinî topluluk için yani Azeriler, Ruslar ve Ermenilerin çatışma alanı oldu. Bakü Şehir Duması hakkında daha fazla bilgi için bkz. Audrey Altstadt, "The Baku City Duma-Arena for Elite Conflict", *Central Asian Survey*, Cilt: 5, Sayı: 3/4, 1986, ss. 49-66.

⁴¹ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s. 76.

⁴² Vahid Çıragzade, *İstiglal Yollarında*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyyat- Poligrafiya Birliyi, 1992), s. 15.

⁴³ Şaumyan bu konuda şöyle diyordu: "Kafkasya-ötesi'ne gelince, ben idarî durumun çok az değiştirilmesinin gerekli olduğunu düşünüyorum. Kafkasya-ötesi'ni 1-Batı Kafkasya-

Güney Kafkasya'yı bu şekilde Ermenistan'ın yararına bölmekle yetinmeyen Şaumyan Türkiye Ermenistanı'nı da unutmuyor ve "Eğer onlar Rusya ile birleşmeye karar verirlerse, Ermenistan'la birleşmelidirler" diyordu. Şaumyan, Azerbaycan Türklerinin doğal ve kanunî hakkı olan muhtariyet taleplerini "Azerbaycan milliyetçilerinin Bakü'yü Azerbaycan hanlığının merkezine çevirme" emelleri olarak göstermeye çalışıyordu.

Şaumyan'ın siyasetinin neticeleri 1918 yılının Mart ayında Bakü'e meydana gelen olaylarda görüldü. Mart 1918'de Bakü-Tiflis demiryolu hattının kapanması ile Bakü'de, İran ve Batı cephelerinden geri dönmüş, evlerine veya Kafkasya cephesine gidecek olan birkaç bin silahlı Ermeni asker toplanmıştı. Bundan başka şehirde Taşnak Partisi'nin iyi silahlanmış binlerce askeri de mevcuttu.⁴⁴ Taşnakların açıkça milliyetçi ve ihtilâl karşıtı siyaset takip etmelerine rağmen Şaumyan, onların şehirde kalmalarına asla engel olmadı. Elbette bu şaşınılacak bir durum değildi ve Mart olaylarında özellikle bu Taşnak askerleri büyük rol oynadı. Mart olaylarının diğer bir gizli sebebi de, Musavat Partisi'nin daha önce de belirtildiği gibi nüfuzunu süratle artırması idi. Azerbaycan Türklerinin büyük bir kısmı (aydınlar ve işçilerin orta tabakası) Musavat Partisi'nin etrafında birleşmişlerdi. Dolayısıyla Şaumyan her vesile ile Musavat Partisi'ni siyasî yollarla sıkıştırıp, çıkan bütün olaylarda suçu bu partinin üzerine atmayı başardı. Neticede uzun süre bu olaylara 'Musavat olayları' denildi.

Mart olaylarında Azerbaycan Türklerinin ve bununla birlikte Musavat'ın ne Bakü'de ne de civarında hiçbir güçlü silahlı birliği yoktu. Taşnakların başı bozuk hareketleri şehirdeki durumu son derece gerginleştirmiş ve böylece Azerbaycan Türkleri Bakü'deki silahlı Ermeni askerî birlikleri karşısında silahsız ve savunmasız kalmışlardı. Böylece Ermeni askerî birlikleri eskiden beri sakladıkları kinlerini tam manasıyla kullanmaya fırsat buldular.⁴⁵ Bunu Şaumyan'ın, "Bizim süvari bölüğüne yapılan silahlı saldırıyı bahane olarak kullanıp, bütün cephe boyunca hücumla geçtik" ifadesi de kanıtlamaktadır.

Mart olaylarında Bolşeviklerin elde ettiği galibiyetler ilk günlerden itibaren Azerbaycan'da ve Güney Kafkasya'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması için gereken şartları yaratmış oldu. Çünkü Mart olaylarında kendisi ikinci planda kalan Sovyet, meselenin siyasî olmayıp millî bir savaş olduğunu görünce savaşın sona erdirilmesini sağlayarak, yürüttüğü akıllı siyaset sayesinde bu durumdan en az zarar gören taraf oldu. Şaumyan da Bakü'de yaşananlardan duyduğu memnuni-

ötesi:Gürcistan, Batum eyaletleri ve Tiflis'in bölümü, 2- Doğu Kafkasya-ötesi: Erivan, Tiflis eyaletlerinin bir bölümü, 3- Bakü eyaleti: Elizabetpol (Gence) eyaletinin bir bölümü ve Dağıstan eyaleti olarak üçe bölmek gerekmektedir." Vahid Çıragzade, *İstiglal Yollarında*, s. 16.

⁴⁴ Vahid Çıragzade, *İstiglal Yollarında*, ss. 44-45.

⁴⁵ S. Şaumyan bile Mart olaylarında yaşananların bir katliam olduğu fikrini kabul ederek şöyle diyordu: "Musavatçılara karşı savaşlara katılmayı kabul eden Taşnak askerî birlikleri savaşların ikinci günü şehirde fitne-fesat, nizamsızlık yaratmaya, millî soykırımı alevlendirmeye çalıştılar. Onlar şehirde sivil halkı, özellikle Azerileri öldürüyor ve mallarını yağmalıyorlardı. Bununla Taşnaklar ihtilâl güçlerini soysuzlaştırmak, Bakü'de proleterler ile ihtilâl karşıtları arasında meydana gelen sınıf savaşına millî soykırım mahiyeti vermek istemişlerdi. Taşnakların ve Musavatçıların çıkardıkları kargaşa sonucunda şehirde vatandaş savaşı kendiliğinden, belirli ölçülerde millî bir hal aldı." S. G. Şaumyan, *Stati i reçi v 1917-1918 g.g.* (Baku: Institut İstoriı Klassovoy Borby v Azerbaydjane im. St. Şaumyana, 1929), s. 251.

yeti 13 Nisan 1918'de Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne verdiği malûmatla dile getirirken Müslüman Millî Cemiyetlerinin ve Musavatçıların dağıtılmasından sonra Bolşeviklerin tamamen Bakü'ye sahip olduğunu yazıyordu.⁴⁶ Şaumyan şöyle demektedir:⁴⁷

"Kafkasya-ötesi'nde, Sovyet hâkimiyeti için faal olarak yapılan silahlı mücadele sona ermiştir. Üç gün içinde Mart'ın 30, 31 ve Nisan'ın 1'inde Bakü'de şiddetli çatışmalar oldu. Bir taraftan Sovyet Kızıl Muhafız Bölüğü (Gvardiyası), Kızıl Ordu, bu sıralarda yeniden teşkil ettiğimiz Kızıl Donanma, Ermeni Millî Bölükleri çarpıştılar. Diğer tarafta ise birkaç Rus subayının iştirak ettiği Azerbaycan Dikaya Divizyonu, Musavat Partisi'nin başkanlık ettiği Müslüman gruplar vardı... Çatışmanın neticesi bizim için çok başarılı oldu. Düşman tamamen darmadağın edildi. Biz kendi şartlarımızı ileri sürdük ve bu şartlar görüşme yapılmadan kabul edildi."

Görüldüğü gibi Şaumyan meydana gelen olayların Azerbaycan Türklerine karşı Ermenilerin millî düşmanlığından değil, onların Sovyet hakimiyetine sadakatlerinden doğduğunu ifade ediyordu. Gerçek amaçlar gizlenirken yaşananlar 'Ermenilerin Sovyet hakimiyeti uğrunda mücadelesi' olarak ortaya kondu. Belirttiğimiz gibi Müslümanların Taşnaklarla mukayese edilebilecek silahlı grupları ve silahları yoktu. Şaumyan'ın belirttiği bütün Sovyet askeri gruplarında savaşanlar aslında Ermeni Taşnaklar ve Bolşevik görünümlü Ermeni milliyetçileri idi. Şaumyan Bolşevik temelde milliyetçiliğe karşı çıkmasına rağmen özde kendi Ermeni milliyetçiliğini gizlemekte idi. Ona göre Müslüman milliyetçi partilerin mukavemeti yüzünden Bakü'de Sovyet hakimiyeti kurulamıyordu. Gence ve Tiflis'in yerli aydınları sayesinde partiler, Menşeviklerin de istikrarsız siyasetleri sonucunda Bakü'de gittikçe ön plana çıkan bir siyaset takip etmekte idiler. Şaumyan "eğer bu oluşumlar Bakü'de başarı kazansaydılar şehir Azerbaycan'ın başkenti ilan edilir ve bütün gayr-i Müslüman unsurların silahlarını bırakıp öldürülmeleri mümkün olurdu" demektedir.⁴⁸ Millî mensubiyetlere göre işlenen cinayetler için ise Şaumyan, "millî grupların katılımı vatandaş muharebesini kısmen millî bir olaya dönüştürmüştür" diyerek bu hareketlere haklılık kazandırmaya çalışıyordu. Buna bilerek izin verdiklerini itiraf eden Şaumyan'a göre, büyük zarar gören Müslümanlar şimdi Bolşevik ve Sovyetlerin etrafında daha sıkı toplanmışlardı ki, bu da izlenen politikanın başarılı olduğu şeklinde yorumlandı. Şaumyan ayrıca bu olaylar sırasında Ermeni, Müslüman ve Rus işçilerden oluşan Kızıl Ordu'nun bölüklerinin petrol madenlerini, civar Müslüman köylerin baskınlarından koruduğunu söylerken şehrin hem Şaumyan'a tabi olan Ermenilerden ibaret Sovyet askerlerinin hem de Taşnakların kontrolüne geçtiğini belirtiyordu.⁴⁹

Mart Olayları sadece Bakü ile sınırlı kalmadı. Nisan ayının ilk günlerinden itibaren Bakü'deki cinayetlerin benzeri Şamahı'da, Kuba-Haçmaz'da, Lenkeran'da,

⁴⁶ H. Ezimov, *Bakı Soveti Üç İngilab Dövründe*, (Bakü: 1974), ss. 33-35.

⁴⁷ Cemil Heseneov, *Azerbaycan Beynelhalg Münasibetler Sisteminde 1918-1920*, (Bakü: Azərneşr, 1993), s. 17; Hilal Münşi, "31 Mart", *Kurtuluş*, Sayı: 5, 1935, ss. 145-146; M. B, "Bakü Katliamının 20. Yıldönümü", *Kurtuluş*, Sayı: 41, 1938, ss 12-13.

⁴⁸ A. M., *Azerbaycan'ın Teşekkulu*, ss. 36-37; Atahan Paşayev, *Açılmamış Sehifelerin İzi İle*, s. 215.

⁴⁹ Cemil Hesenli, "1918-ci İlin Yazı: Azerbaycan'da Ermeni Terörizmi ve Soyğunm", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 110, Ekim 1997, ss. 73-82; Nesrin Sarahmetoğlu, "Mart Olaylarının Azerbaycan Tarihindeki Yeri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 123, Mart 1997, ss. 10-14.

Hacıkabul'da ve Salyan'da da yapıldı. Şamahı ve Kuba en ağır zararı gören bölgeler oldu. Şamahı'da 72 köy tamamen yakıldı, 8 bin Müslüman Türk öldürüldü ve insanlar göçmenlik hayatının zorluklarını yaşamak mecburiyetinde kaldı. Bunu takiben Gence, Karabağ, Zengezur, Vedibasar, Sengezur, Basargeçer gibi yerlerde benzer olaylar yaşandı.⁵⁰

Olayları sona erdiren bir barış yapılmasına rağmen 15 Eylül 1918'de Bakü, Türk ve Azerbaycanlı askeri güçler tarafından kurtarılan kadar Ermeniler düzenli olarak Bakü sokaklarında, şehirden civar köylere giden yollarda Azerbaycan Türklerini öldürmeye devam ettiler.⁵¹

SONUÇ

Mart olayları ile Bakü'de, daha sonra da Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde meydana gelen olaylar resmî tarihte 'vatandaş muharebesi' olarak yer almış ve tarihçiler arasında çok farklı yönlerden değerlendirilmiştir. Elbette bunun da objektif veya subjektif çeşitli sebepleri vardır. Bolşevik olmayan partilerin çoğu bu olayların tamamen millî bir soykırım olduğunu söyleyerek, Bolşevikleri ve Ermeni milliyetçilerini Azerbaycan Türklerine karşı işlenen cinayetlerle suçlarken Bolşevikler ise Mart olaylarını esasen sınıf ayrımı yapan düşman güçlere karşı mücadele, Sovyet hâkimiyetinin kuvvetlenmesi için ihtilâl karşıtları üzerinde büyük bir başarı ve vatandaş muharebesi olarak kabul etmişlerdir.

Bu olaylardan önce Rusya terkinde milli medeni muhtariyet talebi ile ortaya çıkan Azerbaycan'daki milli demokratik güçler, olaylar sonrasında kesin olarak düşünce sistemlerini tekrar ele almanın gerektiğini hissettiler. Sovyetleşme düşüncesi Mart Olaylarından sonra ciddi bir darbe olarak yerine halkın milli birliğini ve geleneklerini ihtiva eden bağımsız bir devlet yapısı oluşturma fikri öne çıkmıştır. Çünkü olayların ve cinayetlerin temelinde Ermeni-Bolşevik birliklerin Azerbaycan'ın tamamını ele geçirerek bu coğrafyayı Ermeni yurdu haline getirmek istemeleri yatmaktadır. Bütün bu gelişmeler sonuçta Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi sürecinin de bir dönüm noktasıdır.

⁵⁰ Şamahı, Kuba, Zengezur ve Karabağ olayları hakkında bkz.: Atahan Paşayev, *Açılmamış Sahifelerin İzi İle*, s.226-269; V. Arzumanlı, "1918-ci İl Guba Gırgını", *El Turan*, Sayı:1-2, 1994, ss. 2-5; Vagif Arzumanlı-Nazim Mustafa, *Tarihin Gara Sahifeleri, Deportasiya, Soygırım, Gaçgınlıg*, (Bakü: Gartal, 1998), ss. 82-87; Memmed Rüstembeyli, *Çarpışan Güvveler*, (Bakü: Maarif Neşriyyatı, 1991), s. 62.

⁵¹ Ermenilerin Azerbaycan halkına yönelik cinayetlerinin yıldönümleri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından 31 Mart 1919 ve 1920'de 'Milli Matem Günü' olarak kaydedilmiştir. Sovyetler Birliği zamanında ortadan kaldırılmış, günümüzde ise Azerbaycan Respublikası Prezidenti Haydar Aliyev'in 'Azerbaycanlıların Soykırımı Hakkında' 26 Mart 1998'deki kararına esasen her yıl 31 Mart Azerbaycanlıların Soykırım Günü ilan edilmiştir.

KAYNAKÇA

- 1918-1920-ci İllerde Azerbaycanlıların Soyğırımı. *Senedler ve Materiallar*, (Bakü: Gartal, 2001).
- XX. *Esr Azerbaycan Tarihi*, Cilt: 2, (Bakü: Tehsil, 2009).
- A. M, *Azerbaycan'ın Teşekkulu*, (İstanbul: Ahmediye Matbaası, 1918 (1919) /1334).
- Abişov, Vagif, *Azerbaycanlıların Soyğırımı (1917-1918-ci İller)*, (Bakü: Nurlan, 2007).
- Ahundzade, S., *Mart Hadisesi. 1918 ve yahut Nuri Paşa Ordusu Terefinden Bakinin İşgali* (Bakü: 1919).
- Altstadt, Audrey, "The Baku City Duma-Arena for Elite Conflict" *Central Asian Survey*, Cilt: 5, Sayı: 3/4, 1986.
- ARPi SSA Font 276, liste 2, dosya 22, vr. 75-77.
- ARPi SSA Font 276, liste 2, dosya 20, vr. 44-69
- ARPi SSA Font 609, liste 1, dosya 428, vr. 16.
- ARPi SSA, Font 276, liste 7, dosya 175, vr. 1.
- Arzumanlı, Vagif, "1918-ci il Guba Gırgını", *El Turan*, Sayı:1-2, 1994.
- Arzumanlı, Vagif; Mustafa, Nazim, *Tarihin Gara Sahifeleri, Deportasiya, Soyğırım, Gaçgınlıg*, (Bakü: Gartal, 1998).
- Attar, Aygün, "Rus Albaylar Ermeni Terörünü Açıklıyor", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2003.
- Azerbaycan Gazeti*, Sayı:67, 17/30 Mart 1919.
- Basiret*, Sayı: 219 (1919),
- Basiret*, Sayı: 221 (1919).
- Çavçavadze, İ. G, *Armiyanskiye Uçoniye i Vapiyusçıye Kamni*, Rusçaya çeviren: Aleksiye Meshiyev, (Tiflis: 1902; Bakü: Elm, 1990).
- Çıragzade, Vahid, *İstıglal Yollarında*, (Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyat-Polıgrafiya Birliyi, 1992).
- Ermeni Terror ve Guldur Birleşmelerinin Beşeriyete Garşı Cinayetleri (XIX-XXI. Esrler)*, (Bakü: Elm 2003).
- Ezimov, H., *Bakı Soveti Üç İngılab Dövründe*, (Bakü: 1974).
- Garaoğlu, Fazıl, *Ermeniler ve Hegigatler (Resmi Senedlerle)*, Cilt: 1, (Bakü: Nurlan Neşriyyat Polıgrafiya Merkezi, 2007).
- Habiboğlu, Veli, "Azerbaycanda 1918-ci il Soyğırımı, Stephan Şaumyan'ın ve Hemkarlarının Hıyaneti", *Respublika*, Sayı: 70, 2000.
- Hacıyev, Hacı, *İstıglalın Ezablı Yolu*, (Bakü :1996).

- Heseneov, Cemil, *Azerbaycan Beynelhalg Münasibetler Sisteminde 1918-1920*, (Bakü: Azərneşr, 1993)
- Hesenli, Cemil, "1918-ci İlin Yazı: Azerbaycan'da Ermeni Terörizmi ve Soygırım", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 110, Ekim 1997.
- İmanov, Vügar, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri* (1918), (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi 2006).
- İsgenderov, Anar, "1915-120-ci İllerde Azerbaycanda Türk ve Müselmanlara Garşı Heyata Geçirilen Soygırımlar", *Azerbaycan Halg Cümhuriyyeti ve Gafgaz İslam Ordusu*, (Bakü: Qafqaz Universiteti. Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neştiyyatı, 2008, s. 75-92.
- İsgenderov, Anar, "Taşnak-Bolşevik Birleşmelerinin Türk Müselman Ehalisine Garşı Soygırımları", *Azerbaycan*, 3 Aprel 2004.
- Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia*, (New York: Philosophical Library, 1951).
- M. B, "Bakü Katliamının 20. Yıldönümü", *Kurtuluş*, Sayı: 41, 1938.
- Maevskiy, V. -F., *Armyano-Tatarskaya smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov Armyanskogo voprosa*, (Tiflis: 1915).
- "Mart Soygırımı", *Azerbaycan Halg Cümhuriyyeti Ensiklopediyası*, Cilt: 2, (Bakü: Lider Neşriyyat, 2005).
- Meherrmov, Nizami, *Getsin Gelmisin. Senedli Publisistik Oçerker*, (Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyyat Poligrafiya Birliyi, 1992).
- Münşi, Hilal, "31 Mart", *Kurtuluş*, Sayı: 5, 1935.
- Nevvab, Mir Möhsün, *1905-1906-cı İllerde Ermeni-Müselman Davası*, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993).
- Nezirli, Şemistan, *Cumhuriyyet Generalları*, (Bakü: Herbi Neşriyyat, 1995).
- Nezirli, Şemistan, *Güllelenmiş Azerbaycan Generalları*, Elavelerle İkinci Neşri, (Bakü: 2006).
- Ordubadi, Memmed Seid, *Ganlı İller. 1905-1907ci İllerde Gafgazda Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi*, (Bakü: Karabağa Halg Yardımı Komitesi, 1991).
- Paşayev, Atahan, *Açılmamış Səhifələrin İzi İlə*, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 2001).
- Rathayzer, J., *Bakıda İnkılab ve Vetendaş Muharebesi 1917-1918'çi İller*, Çev. H. İbrahim, (Bakü: Azərneşr, 1928).
- Rathayzer, J., *Revolutsiya i grajdanskaya voyna v Baku*, (Bakü: 1927).
- Rayevski, A., *Musavat Fırkesi ve Onun Eks-i İnkılabçılığı*, Çev. E. Agakişiyev, (Bakü: 1929).
- Rüstembeyli, Memmed, *Çarpışan Güvveler*, (Bakü: Maarif Neşriyyatı, 1991).

- Sariahmetoğlu, Nesrin "Mart Olaylarının Azerbaycan Tarihindeki Yeri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 123, Mart 1997.
- Sariahmetoğlu, Nesrin *Azeri-Ermeni İlişkiler (1905-1920)*, (Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006).
- Sariahmetoğlu, Nesrin, "26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, 2000.
- Sef, S. E., *Revolutsiya 1917 Goda v Zakavkazi. Dokumenti, Materiali*, (Bakü: Zakkniga 1932).
- Snegiref, V., *Kızıl Bayraklı Kafkasya Ordusu*, (Bakü: 1928).
- Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, Çev. N. Mert, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988).
- Şaumyan, S. G., *Stati i reşi v 1917-1918 g.g.* (Bakü: İstitut İstorii Klassovoy Borbi v Azerbaydjane im. St. Şaumyana, 1929).
- Veliçko, Vasiliy Lisoviç, *Kavkaz. Russkoye Delo i Mejduplemennıye Voprosı*, (S.-Peterburg: Muretovoy, 1904/ Bakü: Elm, 1990).
- Walker, Christopher J., *Armenia. The Survival of a Nation*, (Hertfordshire: 1980).
- Zakafkaziya*, (Bakü: 1931).
- Zeyneloğlu, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, (İstanbul: 1324/1924).